

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

XIVA XONLIGIDA ELCHILKIK MAROSIMLARI BRITANIYA ELCHILARI ASARLARIDA

Jaxongir Razzaqov

Ta'kidlash kerakki, milliy davlatchilik tarixida Xiva xonligining tutgan o'rnini yoritishda tashqi siyosiy aloqalar o'rganilishi kerak bo'lgan soha sifatida muhim ahamiyatga ega. Binobarin, o'zbek davlatchiligi tarixida XVI asrdan XX asr boshigacha faoliyat yuritgan Xiva xonligining chet ellar bilan tashqi siyosiy aloqalari maxsus tadqiq qilinmagan mavzulardan biridir.

Xiva xonligida kelgan elchilarni dabdaba bilan kutib olish maqsadida eng yaxshi uylarga odatda saroy amaldorlarining uylariga joylashtirish an'anasi bo'lgan. Jumladan, 1819-yilda xonlikka kelgan Rossiya imperiyasi elchisi N. Muravyov kutib olingach ishonchli amaldorlardan birin Xo'jash Mahraming uyiga joylashtirilgan. Shunindek, xorijlik elchilar xon saroyi yaqinidagi "Elchixonayi oliy"ga ham joylashtirilgan. Britaniya imperiyasi nomidan elchi bo'lib kelgan Jeyms Ebbot Xiva shahriga kirib kelishidan avval mexmonxonaga joylashib, u joydagi sharoit u yaxshi emasligini ta'kidlagan. Xivaga kelgan Arminiy Vamberi uni xonlikdagi eng ajoyib joylardan biri Muhammad Aminxon madrasasida kutib olishganini ta'kidlagan va aynan shu joydan unga xona berishganini ta'kidlagan. Elchilar ushbu elchixonalardan tashqariga o'z xohishlaricha chiqishga ruxsat berilmagan. Masalan, munosabatlarning sovuqligi sababli fors elchilariga ruxsat berilmagani holda Jeyms Ebbotga xon tomonidan ushbu mehmonxonadan shaharga chiqishga izn berilgan.

Xonlikda elchilar munosib joyga tushirilishi bilanoq ularning xarajatlariga mablag' ajratish hamda xizmat ko'rsatadigan xodimlarni tayinlash qabul marosimining muhim qismi hisoblangan. Qoidaga ko'ra, elchilar harajati

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

uchun har ikki davlat, ya'ni ham jo'natuvchi, ham kutib oluvchi tomon xazinasidan mablag' ajratilgan. Ajratilgan mablag'lar hajmi elchilikning muhimlik darajasiga bog'liq bo'lgan. Xiva xonligida bunday xarajatlar davlat xazinasiga kelib tushgan salg'ut yig'imidan qoplangan.

Albatta, bunday iltifotning zamirida o'z davlatining iqtisodiy qudratini namoyish qiishdan tashqari ma'lumot to'plashning kuchli vositasi hisoblangan. Elchilarning o'zlari ishtirok etmagan xon majlislarida muhokama etilgan masalalardan tortib, chegara hududlarda sodir bo'lgan kunlik axborotlardan o'z vaqtida xabardor bo'lib turgan. Masalan, Armin Vamberiga xon tomonidan 20 oltin tanga berishini ta'kidlagan.

Ma'lumki, Xiva xonligida ham "diplomatik korpus personal"i yoki elchilarga xizmat ko'rsatgan xodimlar haqida bilib olishimiz mumkin. Jumladan, elchilar nozir, qopuchi, mehmondir, chokar, farrosh, mexmonxonachi kabi xodimlarni ko'rsatgan. Xivaga kelgan Arminiy Vamberi uni xonlik saroy amaldorlaridan birinchi bo'lib mahram kutib olganli, Jeyms Ebbot nizom ismli lavozim egasi uning dasturxoniga mas'ul bo'lganligini yozgan.

N. Muravyov Xivaga kelishlari bilan ularga xizmat ko'rsatish uchun farroshboshi va oshpaz tayinlanganligini qayd etadi. Xatto elchilarni zeriktirmaslik maqsadida turli ko'ngilochar tadbirlar uyushtirish uchun ham maxsus kishi belgilangan. Jumladan, N. Muravyev mulla Sayid ismli 40 yoshlardagi kishi haqida ma'lumot berar ekan, uni "arab, fors va turk tillarini hamda qadimgi Sharq tarixini yaxshi biluvchi nihoyatda aqlli odam bo'lib, yevropaliklarga xos xushchaqchqlik va uddaburonlik xislatlariga ega" deb ta'riflaydi. Jeyms Ebbotga esa uning uchun tashkillangan qo'chqorlar jangini tomosha qilishga taklif berilgan.

Xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning tepasida mehtar lavozimida shaxs turgan bo'lib, u nafaqat elchilik xizmatining markaziy figurasi sifatida, shu

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

bilan birga davlatning bosh vaziri sifatida ham katta mavqega ega bo'lgan. Xon xususan nomidan elchilar bilan muloqot olib borish vakolati asosan mehtarga berilgan. Elchilarni kutib olib, ularning maqsadlarini aniqlash hamda xon huzuriga kirish va muzokara olib borish tartiblarining kelishuvi masalalari ham mehtar zimmasida bo'lgan. Shu jihatdan, u qabul marosimi va muzokara jarayonini tashkil etuvchi hozir vazifasini ham bajargan. Xiva xonligi davlat boshqaruvi, jumladan, tashqi aloqalarni olib borishda asosiy o'rin tutgan lavozim egalarining vakolatlari haqida keltirilgan ma'lumotlar ham e'tiborga loyiq. Xususan, mamlakat ishlarini boshqarishda vazir yordam beradi. Ulardan biri mehtar, ikkinchisi qushbegi va uchinchisi devonbegi .

Xon bilan uchrashishidan avval ba'zan elchilarga boshqa kiyim berilgan. Masalan, Jeyms Ebbotni afg'on na'munasidagi kiyimi xon bilan uchrashishidan avval almashtirilgan . Xon qabul marosimiga elchilarni ular joylashgan joydan xon arkiga olib kelish bilan yasovulboshi shug'ullangan . Arminiy Vamberi qabul marosimi tasvirlar ekan, Arkda elchilarni kutib olishda ikki yasovul hamrohligida xon huzuriga olib borilgan. Xon bilan uchrashgach qabul marosimida elchilar xon bilan birdaniga qo'llarini ko'tarishi va Qur'ondan oyat aytishi kerakligini ta'kidlagan . G'ayridin vakillari elchi bo'lib kelganda esa bunday Quro'ndan oyat aytish marosimi uchratilmasa-da, islomiy tarzda salom berish holatlarini ko'rish mumkin. Masalan, Jeyms Ebbot xon tomonidan hovlidagi chodirda kutib olingan. U xon bilan islomiy tarzda salomlashgach, xon undan maqsadlarini so'ragan . Ba'zi elchilar esa xon chodiriga ham kiritilmagan. Misol uchun, Xivaga kelgan fors elchilarini chodirga ham kiritilmay qo'lidagi noma qabul qilib olingan. Xonning chodiriga kirish alohida hurmat belgisi hisoblangan . Shuningdek, J. Ebbot ingliz elchilari qaysi davlatga borsalar, kutib olingan joyda o'rindiqlik berilishini Beklarbegiga yetkazganda, hech qachon bunday voqea bo'lmaganligini xonning oldida faqat uning ukasi va oliy martabali ruhoniylar o'tira olishini ta'kidlagan .

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

Demak, Xiva xonligida elchilarga xizmat ko'rsatish tizimi ierarxik tarzda boshqarilgan. Elchilarning xavfsizligi, joylashtirilishi, dasturxon va kiyimi, shuningdek, ko'ngilochar tadbirlar bilan ta'minlanishi maxsus xodimlar zimmasida bo'lgan. Ularning tepasida mehtar turib, qabul marosimi, muzokaralar va xon bilan muloqotni markaziy ravishda boshqargan. Shu tariqa, Xiva xonligida elchilar bilan ishlash va ularni qabul qilish jarayonlari nafaqat davlat mavqeini namoyish etish, shu bilan birga tartib-intizom va xavfsizlikni ta'minlash vositasi sifatida samarali yo'lga qo'yilgan.

Xiva xonligida elchilik mavjud bo'lgan elchilik an'analaridan biri boshqa davlatdan kelgan elchi xonning ruxsatisiz qaytib ketmas edi. Shuningdek, Xiva elchilari ham o'zi elchib bo'lib brogan mamlakat hukmdorining ruxsatisiz yurtlariga qaytmaganlar. Masalan, 1281(1864)-yilda Muhammad Rahimxon II davlat tepasiga kelgandan 9 kun keyin ushbu voqeani bildirish uchun Buxoro amiri Amir Muzaffarga Muso mutavalli va Avaz Murodbiyni yuborgan. Shu yili jumodiy al-avval oyining ikkisida, yakshanba kuni (4-oktabr, 1864) Qo'qonning elchisi kelib, rus lashkari tomonidan Turkiston qal'asini olingani haqidagi xabarini yetkazadi va xondan yordam so'raydi. Ogahiyning ko'rsatishicha, Qo'qondan yordam so'rab kelgan elchilar shu yilning rajab oyigacha Xivada turganlar va rajab oyining 9 ida Xiva xonidan ruxsat olib, Turkiya tarafiga jo'naganlar. Xiva xonligi hududidan chiqarib qo'yish uchun bir qancha lashkar ularga hamroh qilib berilgan. Yo'l harajati uchun mablag' ham ajratilgan. Buxoroga yuborilgan elchi Avaz Niyoz mahram 7 oy Buxoroda turib qoladi. Buning sababi, elchi Buxoroga yetib borganda, Amir Muzaffar Samarqandda edi. Amir qaytgach, Xiva elchisiga yurtiga qaytishga ruxsat beriladi va 1283/1866 yilning rabi' as-soniy oyining o'n ikkisida, payshanba kuni (25-avgust) Buxoro elchisi Sultonxojai o'roq bilan Xorazmga keladi .

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

Shuningdek, xonlikdagi elchilik faoliyatini yakunlab, qaytayotgan elchilarni xonlik chegarasigacha qo'riqlab, kuzatib qo'yish ana'asi bo'lgan. Alohida qayd etish kerakki, qo'riqchi-kuzatuvchilar bevosita Xiva xonligi yoki elchi yuborgan davlatning "elchilik xizmati" xodimlari tarkibiga kirmasalar-da, elchilikning muvaffaqiyatli nihoyasiga yetishida alohida rol o'ynaganlar. Elchilar asosan, savdo karvonlari tarkibida harakatlangan bo'lib, mahalliy manbalarda kuzatib qo'yish borasida "badraqa" iborasi qo'llanilgan. Xususan, "Firdavs ul-iqbol"da keltirilishcha, Xiva xoni Muhammad Rahimxon I farmoniga ko'ra, "hazmu ehtiyot jihatidan badraqa yo'sunliq" kuzitib borub, Arang qiridan o'tkazib qo'yish uchun mas'ul kishilar tayinlangan. A. Jenkinson Xiva xonligidan Buxoro tomon yo'l olar ekan, Qiyot hokimi Saramat Sulton 80 ta yaxshi qurollangan askarlarni qo'mondoni bilan uni kuzatib qo'yish uchun tayinlaganligini o'z kundaligida yozgan. Muhammad Rizo Ogahiyning ma'lumotlariga ko'ra, Otaniyozxo'jaga R. Shakespir bilan birgalikda rus asirlarini o'z vataniga eltib qo'yish vazifasi topshirilgan. Shu bilan birga, R. Shakespirning vakolati karvon safarida hamroh sifatida ishtirok etish bilan cheklangan.

Olloqulixon (1825–1842) hokimiyatni boshqargan davrda tashqi munosabatlar yaxshi yo'lga qo'yilgan. Uning davridagi tashqi siyosiy hayotning xarakterli o'ziga xos jihatlaridan biri shuki, Xiva xonligi hududiy-siyosiy nuqtai nazardan Rossiya, Angliya, Afg'oniston va Eron manfaatlari to'qnashgan nuqtaga aylangan.

Xivaga kelgan A. Jenkinson Kat shahridan chiqib kelishida 4 ta ot mingan josuslarni qo'lga tushirganligini yozgan. Xiva xonligida "Buxriy" lavozimi mavjud bo'lib, ular asosan, ayg'oqchilik bilan shug'ullangan. Masallan XIX asr 60-yillarida Buxriy Mahmudbek, Buxriy Bolaxon yigirma tilladan maosh olganlar. Mazkur kishilar savdogar qiyofasida, aksari darvesh yoki qalandar libosida turli mamlakatlarga borib, xonga kerakli ma'lumotlarni

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

keltirib turganlar. Ba'zi bir eski ayg'oqchilarni ular ish olib borgan mamlakatlarining nomi bilan ataganlar .

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'zbek xonliklarida, jumladan, Xivada chet davlatlarning doimiy vakolatxonalari bo'lmagan. Boshqa qo'shni xorijiy sharq davlatlari, masalan, Eron va Afg'onistonda XIX asrda G'arb mamlakatlari, chunonchi, Angliya, Rossiya va Fransiyaning elchixonolari qaror topgan edi. Ammo, G'arb davlatlari poytaxtlarida Sharq mamlakatlarining doimiy elchixonalarini ochishga ruxsat berilmagan. Ular faqat zarur holatlarga u yurdlarga o'z elchilarini yuborish bilan cheklanardilar. Bunday holat diplomatiya tarixida qaror topgan mustamlakachilik siyosatining bir ko'rinishi edi . Ammo, Xivaga kelgan J. Ebbot Xivada Hirot hokimi va Afg'on amiri Do'stmuhammadxonning xufyalari mavjud bo'lganligini ta'kidlagan .

Britaniya imperiyasi va Xiva xonligi diplomatik amaliyotida muayyan o'xshash jihatlar ham mavjud bo'lgan. Jumladan, Xiva xonligiga yuborilgan ingliz elchilari – kapitan J. Ebbot, R. Shekspir va F. Bernabi kabi shaxslar harbiy unvon sohiblari bo'lib, ularning diplomatik missiyalari razvedkaviy, siyosiy hamda strategik vazifalar bilan chambarchas bog'liq edi. Bunday holat Britaniya tashqi siyosatida harbiy xizmatchilarning diplomatik faoliyatda keng qo'llanilganini ko'rsatadi.

Shunga o'xshash an'ana Xiva xonligi diplomatiyasida ham kuzatiladi. Xonlik amaliyotida harbiy mansabdor shaxslarning elchi sifatida yuborilishi tashqi siyosatning muhim jihatlaridan biri bo'lgan. Xususan, Ogahiyning ma'lumotlariga ko'ra, “Muhammad Amin yuzboshi muhabbatnoma bila saforat uchun qo'shub, Buxoro suvbiga irsol etdilar ”, ya'ni harbiy mansab egasi bo'lgan yuzboshi diplomatik vazifa bilan qo'shni davlatga elchi sifatida yuborilgan.

Mazkur holat Xiva xonligida harbiy-elchilik institutining mavjud bo'lganidan dalolat beradi, bu esa elchilik faoliyati nafaqat siyosiy muloqot,

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

balki xavfsizlik, harbiy-strategik va razvedkaviy masalalarni ham o'z ichiga olganini ko'rsatadi. Shu boisdan, Britaniya imperiyasi va Xiva xonligi diplomatik tizimlarida harbiylarning elchi sifatida ishtiroki tasodifiy emas, balki o'z davrining geosiyosiy sharoitlari bilan bog'liq holda shakllangan umumiy diplomatik amaliyot sifatida baholanishi mumkin. Natijada, mazkur o'xshashlik ikki tomonlama munosabatlarda harbiy-diplomatik yondashuv ustuvor bo'lganligi va diplomatiya bilan harbiy siyosat o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Xiva xonligi tashqi siyosatiga xos yana bir muhim jihat Xiva xonligida tashqi aloqalarda xonning qarindoshlari, xususan ukalari va shahzodalar ham faol ishtirok etgan. Masalan, A. Jenkissonning ta'kidlashicha, Hojimxonning ukasi, Mang'ishloq hokimi sifatida faoliyat yuritgan Temur Sulton qarorgohiga yetib borishadi. Temur Sulton ular bilan muzokara o'tkazgach xonlik hududiga kirishga izn bergan. Xiva xonligi hududian chiqib ketar ekan u Qiyot shahriga yetib kelib bu yerdagi noib xonning boshqa ukasi Saramat Sulton bilan uchrashadi. Saramat Sulton ularni Buxoroga eson-omon o'tib olishiga askar ajratgan .

Xonlikda Arab Muhammadxon davrida taxt uchun kurashlar kuchaygan bir vaqtda uning o'g'illari Isfandiyor va Abulg'ozi madad so'rab, Isfahonga – Shoh Abbos I (1587–1629) huzuriga borgan edi . Bunday odat xonlikda hokimiyat Qo'ngirotlar sulolasiga o'tgach kuzatilmagan, bunga markaziy hokimiyatning nisbatan mustahkamlanishi sabab bo'lgan. Bu kabi an'analar Britaniya imperiyasida ham bo'lgan shaxzodalar yoki malikalar elchilarni mehmonxona yoki saroyda kutib olish va uchrashuvlarni nazorat qilish jarayonida vositachi rolini o'ynagan. Tashqi siyosatda qarindoshlarning ishtiroki mamlakatning diplomatik mavqeini mustahkamlash va elchilik ishlarini “silliq” amalga oshirishga yordam bergan.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

O'zaro munosabatlardagi navbatdagi o'xshashlik esa elchilarni sovg'a-salom bilan jo'natish edi. Xiva xonligi arxivida 1846-yilda Hindistonging ingliz konsulining Xiva xonligiga yuborgan sovg'alari ro'yxati keltirilgan. Ularning orasida kumush suvi yuritilgan choynak, atir-upa, tilla soat, uchta tilla zanjir, choy va nafis matolardan iborat bo'lgan. Bundan tashqari, Muhammad Rizo Ogahiy o'z asarida Abbotning xon bilan olib borgan muzokaralari ustida to'xtab, o'tmasa ham, uning shohona hadyalar olib kelganligi va xon tomonidan qabul qilinganligini eslatib o'tadi. Jumladan, Afg'on amiri Sheralixon (1863–1879) tomonidan 1863-yilda maxsus vakillar orqai Xiva xoni Sayyid Muhammadxon (1856–1864)ga yuborilgan sovg'alar ro'yxati da 33 dona ingliz qo'shog'iz miltig'i va bir og'iz o'qotar miltiq (yak milye) mavjud bo'lgan. Ingliz elchisi Fred Bernabiga Xiva xoni tomonidan xonlikdagi mehmonlarga yuksak ehtirom ramzi bo'lgan zar to'n sovg'a qilingan. Shuningdek, uning ta'kidlashicha xonning sovg'asini boshqa insonga berish juda ham hurmatsizlik bo'lgan. Sovg'a-salom berish odati diplomatik an'analarda o'ziga xos mavqe va hurmat beglisi sifatida hizmat qilgan.

O'zbek xonliklarida diplomatik yozishmalarga oval, bodomiy, dumaloq, sakkiz burchakli, ko'zasimon muhrlar bo'lib, ular asosan, qora, bazan qizil, ko'k va yashil rangda bosilgan. Xizmat yillarida sharqona musulmon muhrlardan foydalanishni Britaniya imperiyasining Hindiston mustamlakasida turli yuqori mansablarda xizmat qilgan ingliz zobitlari faoliyatida ham ko'p uchraydi. Masalan, Xiva xonligining Britaniya imperiyasi bilan yozishmalariga oid arxiv ma'lumotlaridan ma'lum bo'lishicha asosan qora rangdagi dumaloq va to'rtburchak shakildagi muxrlar aniqlandi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Xiva xonligining tashqi siyosiy tizimi o'z davri uchun shakllangan murakkab va institutsional tuzilishga ega bo'lgan. Xon oliy hokim sifatida tashqi aloqalarning markazida turgan bo'lsa-da, amalda diplomatik faoliyat

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

“kengash”, mehtar, qushbegi, devonbegi kabi mansabdor shaxslar ishtirokida kollektiv boshqaruv tamoyillari asosida olib borilgan. Bu esa xonlik boshqaruv tizimi mutlaq monarxik koʻrinishda boʻlsa-da, muayyan darajada maslahatlashuv va vakolatlar taqsimotiga tayanganini koʻrsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Аллаева Н. А. XVI–XIX асрнинг 70-йилларида Хива хонлиги ташқи алоқалари тарихи... – Б. 35.
2. Abbot J. Narrative of a mission to Khiva, Moscow and St. Petersburg... – P. 61.
3. Vamberi A. Travels in Central Asia.... – P. 125.
Yuqoridagi manba... – P. 128.
4. Шерипов У. А. Хива хонлиги тарихи (1511–1920 йй.)... — Б. 94.
5. Jenkinson A. Early voyages and travels to Russia and Persia... – P. 76.
6. Муҳаммаджонов А. Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар.... – Б. 161.
7. Муҳаммад Алихон Ғафур. Хоразм сафари кундалиги.... – Б. 34.
8. Йўлдошев М. Й. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари. II том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 345.
9. Хайруллаев М. М. Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Тошкент: ЖИДУ. 2003. – Б. 144.
10. Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami al-vaqiat-i sultani / Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Samarkand-Tashkent: IICAS, 2012. – P. 177.
11. ОʻзМА. I-125-jamgʻarma, 2-roʻyxat, 261-yigʻmajild, 1–2-varaqlar.
12. Гулбоев Н., Аҳмедова Д. XIX аср Хоразм воҳасидаги ҳарбий-сиёсий тарихига доир расмий ҳужжатлар... – Б. 224.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

13. Burnaby F. A Ride to Khiva. Travels and adventures in Central Asia. – Cassel and Company, 1895. – P. 295.
14. Султонов Ў. А. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Тошкент: Наврўз. 2019. – Б.?